

Barbara Kowalska

 <https://orcid.org/0000-0003-0895-635X>

Instytut Historii, Uniwersytet Jana Długosza w Częstochowie

Średniowieczne akcenty w traktacie *De institutione regii pueri*

De institutione regii pueri to niezwykle ciekawe źródło dla historyków, znawców literatury, pedagogiki, także historyków medycyny. Oryginał rękopisu przechowywany jest w Austriackiej Bibliotece Narodowej w Wiedniu pod sygnaturą „Cod. 10573”¹. Za odkrywcę manuskryptu należy uznać Aleksandra Przedzieckiego, który w 1852 roku opublikował wyniki jego poszukiwań². Po raz pierwszy w oryginale przekaz został wydany przez Henryka Zeissberga w 1877 roku³. Tłumaczyli go Antoni Danysz i Edwin Jędrkiewicz⁴. Niniejsze rozważania opierać się będą na nowej edycji źródła, która ukazała się w 2016 roku międzynarodowymi wysiłkami i jako efekt działań projektowych: *Traktat „De institutione regii pueri”* wydali Christian Gastgeber i Piotr Oliński⁵. Edycja została poprzedzona wstępem zawierającym informacje na temat czasu

---

¹ *Traktat „De institutione regii pueri”*, wyd. Ch. Gastgeber, P. Oliński, Wydawnictwo TNT, Toruń 2016 (dalej: *Traktat „De institutione”*), s. X.

² A. Przedziecki, *O królowej Elżbiecie żonie Kazimierza Jagiellończyka i rękopisie pod jej imieniem: O wychowaniu królewskiego dziecka*, „Biblioteka Warszawska” 1852, 45, 1, s. 525–528, 542–548.

³ H. Zeissberg, *Kleinere Geschichtsquellen Polens im Mittelalter*, Wien 1877, s. 94–136.

⁴ *Elżbiety, królowej polskiej, małżonki króla Kazimierza Jagiellończyka, traktat pedagogiczny o wychowaniu królewicza*, tłum. i objaśnienia A. Danysz, Lwów 1902; zob. także *O wychowaniu królewicza*, tłum. E. Jędrkiewicz, w: *Wybór pism pedagogicznych Polski doby odrodzenia*, oprac. J. Skoczek, Wrocław 1956, s. 3–72; por. J. Skoczek, *Wstęp*, w: *Wybór pism...*, s. LV.

⁵ Zob. przyp. 1.

powstania przekazu, jego autorstwa, kompozycji, treści, wyglądu rękopisu oraz recepcji dzieła⁶.

Przywołany traktat może być interesujący również dla mediewistów, albowiem zawiera w sobie myśli średniowiecza utrwalone w dziełach epoki, co będzie przedmiotem analizy w niniejszym artykule. Inspiracją do podjęcia tematu była lektura przekazu, ale także jednego z rozdziałów wstępu do nowego wydania, pt. *Traktat „De institutione regii puerii” a dzieła starożytne i średniowieczne*, który całkowicie poświęcony jest tym pierwszym. Średniowiecznych tekstów nie da się tu zauważyć.

Przesłankami do jednoznacznego sądu o odrodzeniowym pochodzeniu i duchu dzieła są: analiza treści przekazu, czas jego powstania – najprawdopodobniej 1502 i początek 1503 roku⁷ (choć to w zasadzie przełom epok) – oraz mocno dyskutowane autorstwo tekstu, o czym dalej. Postrzeganie przekazu jako tworu li tylko odrodzeniowego (twór ruchu humanistycznego, traktat humanistyczny⁸) powinno skłaniać do zastanowienia się, tym bardziej że jego znawca – Piotr Oliński, po przedstawieniu rozmaitych okoliczności towarzyszących powstaniu dzieła, stwierdza, że wachlarz interpretacyjnych możliwości jest w tym przypadku szeroki⁹. Zgodzić się natomiast wypada, że traktat jest jednym z pierwszych wytworów pedagogiki humanistycznej¹⁰.

W średniowieczu, jak twierdzi Alicja Zagrodzka, utwory traktujące o kształceniu władców i wychowaniu ich potomstwa, bo o tym jest przekaz, stanowiły znaczącą część średniowiecznego pisarstwa¹¹ – mowa tu o „zwierciadłach królewskich”, zapewne zachodnioeuropejskich, albowiem w Polsce

⁶ *Traktat „De institutione”*, s. IX–LXXIII.

⁷ P. Oliński, *Das Traktat De institutione regii pueri – Forschungsstand und weitere Perspektiven*, „Jahrbuch des Wissenschaftlichen Zentrums Polnischer Akademie der Wissenschaften in Wien“ 2014, Bd. 5, s. 167–183 (wykorzystano wydanie elektroniczne: https://scholar.google.com/scholar?hl=pl&as_sdt=0%2C5&q=De+institutione+Regii+pueri&oq [dostęp: 13.10.2023], s. 12–13); *Traktat „De institutione”*, s. VIII–IX.

⁸ J. Skoczek, *Wstęp...*, s. LV; M. Pierzgalska, *Toposy „młodość” – „starość” w literaturze panegirycznej doby staropolskiej*, „Acta Universitatis Lodzianensis – Folia Litteraria Polonica” 2005, 7, s. 138.

⁹ P. Oliński, *Das Traktat...*, s. 2: „Es gibt eine große Bandbreite denkbarer Möglichkeiten”.

¹⁰ P. Oliński, *Zeugnis der persönlichen Anschauung oder humanistischen Vorbild der Erziehung? Anmerkungen zum Traktat „De institutione regii pueri” aus der Wende des 15. zum 16. Jahrhundert*, in: *Neuere Editionen der sogenannten „Ego-Dokumente“ und andere Projekte in den Editionswissenschaften*, hrsg. v. H. Flachenecker, J. Tandecki unter Mitarbeit von K. Kopiński, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2015, s. 155.

¹¹ A. Zagrodzka, *Opinie o Jagiellonach w traktacie „De institutione Regii pueri”*, Kw. Hist. 2005, 112, s. 30; W. Brzeziński, *Edukacja i wychowanie wieków średnich w polskich badaniach historyczno-oświatowych od schyłku XIX w. do roku 1939. Przegląd bibliograficzny*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne” 1998, 34, s. 99 i nast.; por. *Traktat „De institutione”*, s. IX.

tego typu teksty zrodziły się na szerszą skalę nieco później¹². Wiemy, że typowe traktaty wychowawcze nie należały do kanonu literatury tego czasu, a ich rozwój przypada głównie na wiek XV¹³. Na gruncie polskim (ziemiach polskich) pierwszym tego typu utworem, pochodzącym z ok. 1432 (może 1433) roku, zawierającym rozdział o wychowaniu, jest *De vita coniugali* Konrada z Byczyny¹⁴. Józef Miąso z kolei za pierwsze polskie dzieło o charakterze pedagogicznym uznał komentarz do *Ekonomiki* Arystotelesa autorstwa Piotra z Worczyna z 1416 roku, przesuwając tym samym czas pojawienia się pierwszych polskich myśli o wychowaniu utrwalonych w słowie pisanym¹⁵.

Zważywszy na datację traktatu *De institutione regii pueri*, pewne jest, że kumulują się w nim myśli różnych czasów¹⁶, do czego skłania przekonanie o dziejach jako ciągu przyczynowo-skutkowym. Skłaniać do tego powinno także domniemane (bo do tej pory ostatecznie nierozstrzygnięte) autorstwo przekazu, co podsumowująco omówił Piotr Oliński¹⁷. Uważa się bowiem, że właściwym autorem jest cudzoziemiec (być może Włoch), znający ducha humanizmu¹⁸. Jedni widzieli w nim Jana Sylwiusza Siculusa¹⁹, inni Macieja Drzewickiego (1467–1535)²⁰ czy Bernardinusa Gallusa z Zadaru²¹. Elżbieta Rakuszanka natomiast, niewątpliwie kobieta schyłku średniowiecza, jest nade wszystko osobą mówiącą w utworze, niewykluczone, że jego współautorką dyktującą niektóre treści i najprawdopodobniej jego dobrym duchem²². Nie da

¹² Zob. I. Kąkolewski, *Testament polityczny jako instrument władzy monarszej w Prusach Książęcych oraz Rzeczypospolitej w XVI w.*, Prz. Hist. 1999, 90, 4, s. 423; J. Krukowski, *Jan Długosz jako wychowawca synów Kazimierza Jagiellończyka*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1980, 23, s. 3.

¹³ P. Oliński, *Autorytet króla w traktacie „De institutione regii pueri”*, „Przegląd Zachodniopomorski” 2016, 60, 1, s. 219 i nast.

¹⁴ S. Kot, *Historia wychowania*, t. 1: *Od starożytnej Grecji do połowy wieku XVIII*, Wydawnictwo „Żak”, Warszawa 1996, s. 181; M. Krajewski, *Historia wychowania i myśli pedagogicznej*, Wydawnictwo Naukowe „Novum”, Płock 2006, s. 90; *Historia wychowania. Wybór źródeł*, cz. 2: *Średniowiecze*, wybór i oprac. S. Możdżeń, Wydawnictwo Pedagogiczne ZNP, Kielce 1997, s. 51; Z. Wardęska, *Konrad Bitschin z Łukowa zwany Konradem z Byczyny pedagog chełmiński*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” 1967, 12, 2, s. 253.

¹⁵ J. Miąso, *Uniwersytecka tradycja kształcenia nauczycieli*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1985, 28, s. 50.

¹⁶ Por. P. Oliński, *Zeugnis...*, s. 156.

¹⁷ *Traktat „De institutione”*, s. XIV–XXVII.

¹⁸ *Elżbiety, królowej polskiej...*, s. 4; A. Zagrodzka, *Opinie...*, s. 30.

¹⁹ J. Szujski, *Odrodzenie i reformacja w Polsce. Pięć prelekcji publicznych, mianych r. 1880 w Krakowie*, Kraków 1881, s. 38; A. Zagrodzka, *Opinie...*, s. 36.

²⁰ U. Borkowska OSU, *Dynastia Jagiellonów w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011, s. 375.

²¹ P. Oliński, *Das Traktat...*, s. 6–11.

²² A. Zagrodzka, *Opinie...*, s. 36; U. Borkowska OSU, *Dynastia...*, s. 375; Taż, *Pobożność rodziny Kazimierza Jagiellończyka*, „Analecta Cracoviensia” 1984, 16, s. 24.

się całkowicie wykluczyć Elżbiety z procesu twórczego²³, albowiem w traktacie mowa o jej najbliższym otoczeniu, a adresatem dzieła jest królewski syn – Władysław, król Czech, Węgier i Chorwacji. Kiedy na dwór polski dotarła wiadomość, że Władysław wraz z żoną Anną de Foix-Candale spodziewają się dziecka, Elżbieta miała wysłać im list ze wskazówkami wychowawczymi dla przyszłego wnuka²⁴. Jako doświadczona matka trzynastoletniego dziecka miała zapewne wiele do powiedzenia w kwestii wychowania²⁵. Udział królowej w pisaniu traktatu wzmacniają dwie przesłanki: wzrost jej politycznej roli po śmierci Kazimierza oraz jej aprobatę małżeństwa syna z Anną, skoro wiemy o braku tejsze wobec innych, wcześniejszych planów małżeńskich Władysława²⁶.

Z wykorzystaniem interesującego mnie przekazu badacze zgłębiali do tej pory różne problemy: postrzeganie Jagiellonów w dziele²⁷, pobożność rodziny Kazimierza Jagiellończyka²⁸, edukację Jagiellonów²⁹, autorytet królewski³⁰, rolę mowy w komunikacji między królem a poddanymi³¹ czy karmienie królewskich dzieci, rozpatrywane od strony medycznej³².

Tematem przewodnim dzieła są zalecenia, wedle których powinien być wychowywany królewski potomek. Pierwsze zdanie przekazu głosi: „AVdio, fili carissime, quod fortunatum, felix, faustumque sit, ANNAM uxorem tuam tibi propediem paruum Casimyrum partituram esse [...]”³³. Nie bez powodu słowa te włożył autor w usta królowej Elżbiety. Nie jest odkryciem, że członkowie średniowiecznych dynastii wraz z ich otoczeniem zawsze wyczekiwali

²³ P. Oliński, *Zeugnis...*, s. 166: „Elisabeth konnte einen bedeutenden Einfluss auf die niedergeschriebenen Inhalte hatte”.

²⁴ *Traktat „De institutione”*, s. X, XIII–XIV; *Elżbiety, królowej polskiej...*, s. 10, 15, 17; U. Borkowska OSU, *Dynastia...*, s. 375.

²⁵ P. Oliński, *Zeugnis...*, s. 155: „Den Inhalt des besprochenen Traktats bilden die Ratschläge einer erfahrenen Mutter [...]”.

²⁶ T. Rombek, *Rola polityczna królowej Elżbiety Rakuszanki (1454–1505)*, w: *Kobiety i władza w czasach dawnych*, red. B. Czwojdrak, A.A. Kluczek, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2015, s. 283, 285.

²⁷ A. Zagrodzka, *Opinie...*, s. 29–47.

²⁸ U. Borkowska OSU, *Pobożność...*, s. 23–41.

²⁹ U. Borkowska OSU, *Dynastia...*, s. 375; Taż, *Edukacja Jagiellonów*, *Rocz. Hist.* 2005, 71, s. 99–119; o traktacie zob. tamże, s. 107–108, 110, 113–114, 117; K. Rábai, *An Educated Jagiellonian Prince*, „*Studia Historia Nitriensia*” 2017, 21, s. 89 i nast.

³⁰ P. Oliński, *Autorytet...*, s. 219–231.

³¹ M. Pietrzak, *Współczesna kultura mowy a wzorce klasyczne*, „*Biblioteka Nostra: Śląski Kwartalnik Naukowy*” 2011, 3, 3, s. 128–129; K. Ożóg, *Jagiellonowie a uczeni*, w: *Europa Jagiellonica 1386–1572. Sztuka, kultura, polityka w Europie Środkowej za panowania Jagiellonów*, t. 5, red. P. Mrozowski, P. Tyszka, P. Węcowski, Zamek Królewski w Warszawie-Muzeum, Warszawa 2015, s. 117.

³² T. Sioda, M. Krawczyński, *Mamka i jej rola w ewolucji sposobów żywienia niemowląt*, „*Pediatrics Polska*” 2012, 87, 2, s. 213.

³³ *Traktat „De institutione”*, s. 3.

męskiego potomka, co gwarantowało ciągłość dynastyczną. Takie oczekiwania właściwe były także kolejnym epokom. Nie na ten aspekt nie tylko średniowiecznego myślenia pragnę jednak zwrócić uwagę. W tekstach interesującej mnie epoki mocno akcentowano pogląd o dziedziczeniu cech przodków, o czym pisał m.in. Brunetto Latini: „[...] najcenniejszy owoc szlachectwa pochodzi od przodków”³⁴. Autor analizowanego traktatu przekonuje, że owo dziedziczenie przekładać się będzie na kontynuację świetności rodu (urodzić miał się bowiem mały Kazimierz – „paruum Casimyrum”)³⁵. Przywołanie królewskiego imienia: Kazimierz – z nawiązaniem oczywiście do Kazimierza Jagiellończyka – wskazuje na właściwe średniowiecznym twórcom myślenie autora przekazu, że noszone po wielkich poprzednikach imię ma symboliczny charakter (topos imienia)³⁶.

Przy okazji przedstawionego wątku pojawia się typowo średniowieczna refleksja na temat młodości i starości³⁷ – dwóch przeciwstawnych stanów, których głęboka analiza wzmacnia przekonanie, że kontrast był jedną z ulubionych przez twórców figur retorycznych³⁸. O różnicy między młodością i starością czytamy także w dalszej części traktatu. Jego autor w dość długim wywodzie przekonuje, że młodości dane są lekkomyślność i nieświadomość, a starości – mądrość, która jest tym samym gwarancją roztropności³⁹. Ta ostatnia z kolei, o której we wspomnianym passusie czytamy wielokrotnie, zapewne dla podkreślenia jej wagi, była jedną z najważniejszych chrześcijańskich cnót⁴⁰. W przekazie czytamy ponadto: „Senes enim, ut scis, libenter de suis // laudibus praedicare solent, praesertim coram liberis, ad quos uirtutum benefactorumque imitatio pertinet”⁴¹. Starzy ludzie byli zatem dla autora i jego otoczenia wzorami do naśladowania.

³⁴ Brunetto Latini, *Skarbiec wiedzy*, tłum. i oprac. M. Frankowska-Terlecka, T. Giermak-Zielińska, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1992, s. 345; P. Oliński, *Autorytet...*, s. 223–224.

³⁵ *Traktat „De institutione”*, s. 3.

³⁶ B. Kürbis, *Asceza chrześcijańska i jej interpretacje hagiograficzne. Polski model ascezy franciszkańskiej w XIII i XIV wieku*, w: *Zakony franciszkańskie w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 1: *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*, cz. 1, Lublin 1983, s. 170.

³⁷ *Traktat „De institutione”*, s. 3: „Nam quod optabilius iucundiusue beneficium deus immortalis largiri nobis potest?, quam ut filiolium suscipias, qui uel ingrauescentem aetatem tuam curis leuare, uel Annam spe certissima recreare, uel senectutem meam consolari possit [...]”.

³⁸ S. Kobieliński, *Bestiarium chrześcijańskie. Zwierzęta w symbolice i interpretacji. Starożytność i średniowiecze*, Instytut Wydawniczy „Pax”, Warszawa 2002, s. 149.

³⁹ *Traktat „De institutione”*, s. 50: „Temeritas enim et inscitia iuuentuti est familiarissima, que nisi a senioribus, qui consilio atque prudentia magis pollent, regatur, magnas saepe turbationes in rebus publicis exitauit”.

⁴⁰ Zob. K. Ozóg, *Wpływ św. Jadwigi Królowej na chrześcijaństwo w Polsce*, „Zeszyty Radomszczańskie” 2009, 3, s. 7–8; E. Zapolska, *Cnoty teologalne i kardynalne*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 2000, s. 11.

⁴¹ *Traktat „De institutione”*, s. 5.

Uznanie dla starości szczególnie mocno wybrzmiewa w tekstach średniowiecza. Ludzie starzy, zwani w źródłach *senilis*, mający najczęściej powyżej 50 lat, uchodzili za osoby wyjątkowe⁴². W kulturze elitarnej epoki obdarzani byli szacunkiem⁴³, zwłaszcza z racji posiadania pojemnej pamięci o zdarzeniach z przeszłości⁴⁴. Szacunek ten, jak podkreśla Monika Pierzgalska, wynikał przede wszystkim z uwarunkowań kultury patriarchalnej, zwłaszcza kultu przodków, i z utrwalenia w tej kulturze toposu „nierozumnej młodości” i „rozumnej starości”⁴⁵. Opowiadanie starców sędziwych („seniores antiqui”) cenił Gall Anonim jako pamięć wierną zdarzeniom⁴⁶. Według dziejopisarza starość to wiek szczególnie pożądany w przypadku książęcych doradców, niekoniecznie zaś w przypadku władców, którzy powinni być silni i zdrowi do końca panowania⁴⁷. Mistrz Wincenty Kadłubek, przywołując starców sędziwych, także przekonywał, że należy im się uznanie, posłuch i autorytet⁴⁸. Tematykę tę podejmował przedstawiciel włoskich elit – Dante Alighieri, który twierdził, że „dojrzałość to kulminacja naturalnego życia”, a zatem zarządcą musi być człowiek w odpowiednim wieku⁴⁹. O braniu przykładu ze starszych oraz posłuszeństwie młodych wobec nich pisał również Wincenty z Beauvais: „Huiusmodi fortitudo uix et raro invenitur in senibus, a quibus tamen exemplum dari deberet adolescentibus [...] Ego quidem senectute dignus apparebo,

⁴² J. Le Goff, N. Truong, *Historia ciała w średniowieczu*, tłum. I. Kania, Aletheia, Warszawa 2006, s. 88; C. Kukło, *Starość i ludzie starzy w badaniach polskiej demografii historycznej*, w: *Dzieciństwo i starość w ujęciu historyków*, red. A. Obara-Pawłowska, M. Kołacz-Chmiel, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2016, s. 19; A. Teterycz-Puzio, *Niebezpieczne dzieciństwo i sędziwa starość*, w: *Dzieciństwo i starość...*, s. 179–180; G. Myśliwski, *Starość i długowieczność w Polsce do połowy XVI w. na tle porównawczym*, KHKM 2001, 49, 3, s. 173, 174 i nast.; B. Kwiatkowska, K. Borysławski, *Starość w średniowieczu i dziś*, KHKM 2010, 58, 1, s. 7 i nast.

⁴³ J.P. Roux, *Król, mity i symbole*, tłum. K. Marczevska, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 1998, s. 66.

⁴⁴ J. Le Goff, N. Truong, *Historia...*, s. 89; G. Myśliwski, *Starość...*, s. 192–193.

⁴⁵ Szerzej: M. Pierzgalska, *Toposy...*, s. 136–137, 150.

⁴⁶ *Galli Anonymi Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*, wyd. K. Maleczyński, Cracoviae 1952 (MPHn, t. 2), lib. I, cap. 3, s. 12.

⁴⁷ Szerzej: M. Biniś-Szkopek, *Komu nie wypada się zestarzeć – problem starości w kronice Anonima tzw. Galla*, w: *Starość – wiek spełnienia. Funeralia Lednickie. Spotkanie 8*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, SNAP, Poznań 2006, s. 231–232.

⁴⁸ *Magistri Vincentii dicti Kadłubek Chronica Polonorum*, wyd. M. Plezia, Wydawnictwo i Drukarnia „Secesja”, Cracoviae 1994 (MPHn, t. 11), lib. 1, cap. 2, s. 1; J. Banaszkiewicz, *Mistrz Wincenty i naśladowcy – wizje najstarszych dziejów Polski XIII–XV wieku*, w: *Przeszłość w kulturze średniowiecznej Polski*, t. 1, red. J. Banaszkiewicz, A. Dąbrówka, P. Węcowski, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2018, s. 272, 293.

⁴⁹ Dante Alighieri, *Biesiada*, tłum. i oprac. M. Bartkowiak-Lerch, Wydawnictwo Antyk, Kęty 2004, s. 157.

adolescentibus autem exemplum forte relinquam [...]”⁵⁰. W wieku XV z kolei rozważania na temat starości podjął Stanisław ze Skarbimierza. Słynny intelektualista twierdził, że starcom „uwolnionym od głupoty dzieciństwa” dana jest mądrość jako dar od Boga. Mądrość z kolei pozwalała odróżniać dobro od zła⁵¹, na których zbudowany był wszechświat. Nie inaczej sądził Jan Długosz, wskazując na wyższość starości nad młodością. Kanonik krakowski dawał także wskazówki, jak człowiek młody może przewyższyć człowieka sędziwego, a przynajmniej mu dorównać⁵², co już stanowi nowoczesną myśl, zapowiadającą nowe czasy.

W pierwszych wersach traktatu *De institutione regii pueri* uchwytna jest augustyńska teoria czasu historycznego, pięknie, aczkolwiek zawile momentami wyłożona w *Wyznaniach* wielkiego myśliciela⁵³, w średniowieczu zaś pielęgnowana z racji jej silnej łączności z chrześcijańską doktryną zbawienia. Czytamy tu o ubiegłych, współczesnych i przyszłych czasach („[...] non praeteritis temporibus, non aetate nostra nec futuris [...]”) w kontekście wychowania⁵⁴. Przeświadczenie o trzech kategoriach czasu historycznego: przeszłości, terażniejszości i przyszłości, jest wstępem do głębokiej pedagogicznej myśli, że doświadczenie wychowawców ma wpływ na wychowanków⁵⁵. Myśl to także średniowieczna, albowiem już Wincenty z Beauvais w *De eruditione filiorum nobilium* (w rozdziale *De magistri electione*) przekonywał, że nauczyciel powinien charakteryzować się określonymi cechami, gdyż stanowi przykład dla podopiecznego⁵⁶. W czasach, kiedy dzieci elit oddawane były na wychowanie, rola wychowawców w ich kształtowaniu była istotna („Pueris ergo nobilibus eligendus est magister”)⁵⁷. Wincenty zaś bardzo głęboko sięgał w relacje między ludźmi. Jego spojrzenie ma, co prawda, monastyczne podłoże, ale z głęboką refleksją dotyczącą potrzeby uspołeczniania młodych ludzi⁵⁸.

⁵⁰ Vincent of Beauvais, *De eruditione filiorum nobilium*, ed. A. Steiner, The Medieval Academy of America, Menasha, WI 1938, cap. XXXV (123–124, 126–127), s. 138, https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://cdn.ymaws.com/sites/www.medievalacademy.org/resource/resmgr/maa_books_online/steiner_0032_bkmrkd.pdf&ved=2ahUKewjSucS95Y-FAxWcVPEdHT3cD5YQFnoECBAQAQ&usg=AOvVaw2EToaKiIJGH3juGHsT9B-- [dostęp: 25.03.2024]; zob. A. Fijałkowski, *Idee edukacyjne Wincentego z Beauvais (ok. 1194–1264): puer eruditus*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2001, s. 154.

⁵¹ Stanisław ze Skarbimierza, *Mowy wybrane o mądrości*, oprac. M. Korolko, tłum. B. Chmielowska, Wydawnictwo Arkana, Kraków 2000, s. 32 i nast.

⁵² Annales, lib. 1–2, s. 53.

⁵³ Św. Augustyn, *Wyznania*, tłum., posłowie i kalendarium Z. Kubiak, Warszawa 1987, s. 289 i nast.

⁵⁴ *Traktat „De institutione”*, s. 4.

⁵⁵ Tamże, s. 5.

⁵⁶ Vincent of Beauvais, *De eruditione...*, cap. II, s. 8–9; zob. A. Fijałkowski, *Idee...*, s. 115.

⁵⁷ Vincent of Beauvais, *De eruditione...*, cap. II (1), s. 8.

⁵⁸ A. Fijałkowski, *Idee...*, s. 115, 192–193.

W przywołanym traktacie widoczne jest także średniowieczne postrzeganie zwierząt, wynikające z praktyki dnia codziennego oraz chrześcijańskiej symboliki, mającej swe podłoże w Biblii⁵⁹. Myśl pedagogiczna dotycząca dbałości o dorastające organizmy, tu sformułowana w odniesieniu do organizmów zwierzęcych, została podsumowana sądem o wyższości konia nad osłem: „Quod quidem responsum eam uim habet, ut ostendat equorum pullos quam asinorum praestantiores euadere, quia in illis educandis homines maiorem adhiberent curam accuratiusque uacarent”⁶⁰. W średniowiecznych wyobrażeniach w zasadzie każde zwierzę niosło ze sobą podwójną symbolikę: pozytywną i negatywną. Przewaga którejś z nich była najczęściej zdecydowana, przy ogólnym starożytnym, średniowiecznym i renesansowym, bo Arystotelesowskim, przekonaniu o bezrozumności zwierząt, o czym czytamy również w przywołanym traktacie⁶¹. Koń jednak traktowany był w średniowieczu w sposób wyjątkowy – jako zwierzę użyteczne, najbliższe człowiekowi, niemal istota ludzka⁶². Przekładało się to na wyobrażenia symboliczne, ugruntowane także w analizowanym przekazie. Koń bowiem wskazany tu został jako dar króla Aleksandra Jagiellończyka dla nieznanego młodzieńca („[...] et equum pulcherrimum largitus est”)⁶³, rzecz szczególnie cenna. Koń, z racji swej wyjątkowej roli u boku człowieka, doskonale nadawał się do tego celu i wpisywał tym samym w odwiecznie realizowaną we wszystkich społecznościach zasadę *do ut des*⁶⁴, z rozumieniem której mamy zresztą do czynienia w rozdziale traktatu zatytułowanym przez wydawców *Benevolentia*, czyli życzliwość (łaskawość, przychylność)⁶⁵. W tym miejscu czytamy bowiem o darowaniu w zamian za dar⁶⁶. Osioł natomiast postrzegany był w średniowieczu przeważnie jako symbol wad: lenistwa, rozwiązłości i głupoty. Nawet biblijne obrazy z jego udziałem, niosące pozytywne skojarzenia, w ocenie interpretatorów nie

⁵⁹ Zob. B. Kowalska, *W poszukiwaniu symboliki Długoszowych „Roczników...”*, Wydawnictwo im. Stanisława Podobińskiego Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Częstochowa 2017, s. 77 i nast.

⁶⁰ *Traktat „De institutione”*, s. 7.

⁶¹ Tamże, s. 17; por. Stanisław ze Skarbimierza, *Mowy...*, s. 101: „A nie tylko istoty rozumne, ale zwierzęta szukają pokoju, ponieważ jak mogą uchylają się od śmierci i zguby”.

⁶² M. Pastoureaux, *Średniowieczna gra symboli*, tłum. H. Igalson-Tygielska, Oficyna Naukowa, Warszawa 2006, s. 68; szerzej: B. Kowalska, *W poszukiwaniu...*, s. 94 i nast.; J. Szymczak, *Rycerz i jego konie*, Edition La Rama, Wydawnictwo DiG, Bellerive-sur-Allier 2018, s. 261.

⁶³ *Traktat „De institutione”*, s. 55.

⁶⁴ W.J. Burszta, *Spoleczność daru i dar w społeczeństwie*, w: *Do, ut des – dar, pochówek, tradycja. Funeralia Lednickie. Spotkanie 7*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrześniński, Wydawnictwo SNAP, Poznań 2005, s. 17–24.

⁶⁵ *Benevolentia*, w: *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, red. M. Plezia, t. 1, z. 1, Wrocław–Kraków–Warszawa 1953–1958, kol. 1086.

⁶⁶ *Traktat „De institutione”*, s. 28.

zawsze łączą to zwierzę z pozytywnymi dla kultury chrześcijańskiej cechami, bo np. ze światem pogańskim⁶⁷. Przytoczone na wstępie porównanie zwierząt, które ma dać pedagogiczną naukę, wyrosło zatem z rzeczywistości i symbolicznej mentalności średniowiecza, które, jak widać, nie skończyły się definitywnie na początku XVI stulecia.

W analizowanym traktacie zauważalne jest również średniowieczne rozumienie sprawiedliwości, cnoty szczególnie uwielbianej przez twórców epoki, która stała się tematem rozważań, mów i idei. Weźmy chociażby ideę wojny sprawiedliwej, której poświęcone są odrębne średniowieczne utwory⁶⁸. Czwararty rozdział omawianego dzieła, zatytułowany *Virtutes*, nie bez powodu na pierwszym miejscu stawia zatem sprawiedliwość, którą młody królewicz powinien pokochać, pielęgnować i realizować: „Ad haec iustitiam adamare amplexu consuescat puer [...]”⁶⁹. To niewątpliwie średniowieczna spuścizna o antycznym oczywiście rodowodzie⁷⁰. Realizacja tej cnoty przez władcę, jak dalej czytamy, jest gwarancją sukcesu w panowaniu⁷¹. O jej wadze wspomniano jeszcze w innych miejscach tekstu: „Nullius rei quam iustitiae libertatisque studio/siorem se ostendet”⁷², i dalej, w podsumowaniu: „Praeterea [...] iustitiam fortitudinemque amet”⁷³. W rozumieniu autora traktatu sprawiedliwość – *iustitia* – jest nieodzowna w rządzeniu. Jako żywo przypomina to zalecenia wychowawcze Wincentego z Beauvais zawarte w *De morali principis institutione*, gdzie realizacja sprawiedliwości przez dobrego monarchę (w odróżnieniu od złego) również uważana jest za najważniejszą: „Non itaque malorum dominus est preceptorum sed meritorum ac personarum iustissimus distributor”⁷⁴. Sprawiedliwość w średniowieczu oznaczała prawość, słuszność, upodobanie Boże. Oznaczała zgodność z prawem boskim i ziemskim⁷⁵. Stąd idealny władca

⁶⁷ J. Marecki, *Osiół i wół – świadkowie narodzenia Jezusa?*, w: *Symbolika zwierząt. Symbol – znak – przesłanie*, red. J. Marecki, L. Rotter, UNUM, Kraków 2009, s. 64; M. Lurker, *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, tłum. K. Romaniuk, Poznań 1989, s. 163; B. Kowalska, *W poszukiwaniu...*, s. 116–120; S. Kobielski, *Bestiariusz...*, s. 241; D. Forstner, *Świat symboliki chrześcijańskiej*, tłum. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Wydawnictwo PAX, Warszawa 1990, s. 286.

⁶⁸ Stanisław ze Skarbimierza, *Mowy...*, s. 85–109.

⁶⁹ *Traktat „De institutione”*, s. 13; zob. P. Oliński, *Autorytet...*, s. 227; T. Rombek, *Wychowanie przyszłego władcy w świetle traktatów „De institutione regii pueri” (1502/1503) i „Institutio principis christiani” (1516)*, „Wiek Stare i Nowe” 2023, 18, s. 4.

⁷⁰ E. Zapolska, *Cnoty...*, s. 15.

⁷¹ *Traktat „De institutione”*, s. 13.

⁷² Tamże, s. 66.

⁷³ Tamże, s. 69.

⁷⁴ Vincentii Belvacensis, *De morali principis institutione*, ed. R.J. Schneider, Typographi Brepols Editores Pontificii, Turnholti 1995 (Corpus christianorum, Continuatio Mediaevalis, 137), cap. 5 (69–71), s. 32; zob. A. Fijałkowski, *Idee...*, s. 175.

⁷⁵ *Iustitia*, w: *Słownik łacińsko-polski*, red. M. Plezia, t. 2, Warszawa 1969, s. 290; B. Kowalska, *Długoszowe pojmowanie wojny sprawiedliwej*, w: *Kościół i społeczeństwo. Studia nad*

powinien być sprawiedliwy jak Bóg – przekonywał Wincenty z Beauvais⁷⁶. W średniowiecznym rozumieniu, a z takim mamy do czynienia w analizowanym traktacie, sprawiedliwość oznaczała zatem coś więcej. Nie była li tylko indywidualną cechą człowieka, lecz ideą życia, gdyż stanowiła jedną z siedmiu cnót, którymi operowała etyka chrześcijańska⁷⁷. Brunetto Latini w swej encyklopedii z XIII wieku, z czasu, kiedy zdefiniowano cnoty w ujęciu chrześcijańskim⁷⁸, w podrozdziale zatytułowanym *Jak człowiek staje się sprawiedliwym* na to właśnie wskazał. Dochodzenie do sprawiedliwości to proces, nieustanna realizacja siebie: „należy dobierać i praktykować cnotliwe uczynki, aby wola cnoty trwała” – czytamy w przekazie⁷⁹. Tak samo rzecz ujmował św. Tomasz z Akwinu w swych pedagogicznych myślach dotyczących ostatecznego celu człowieka – w szeregu celów można iść do nieskończoności⁸⁰.

Choć o innej chrześcijańskiej cnotcie – pokorze (*humilitas*), szczególnie ważnej w wychowaniu władcy („ecce humilitas, que fundamentum est omnis boni et ob hoc ipsam sequitur bonitas” – pisał Wincenty z Beauvais⁸¹), wprost w przekazie nie przeczytamy, to przeczytamy o pysze, która jest teź zaprzeczeniem. Pycha (*superbia*) zatem, jeden z grzechów głównych, rodzi nienawiść i nie stoi na straży życia oraz zdrowia książąt⁸², co jest kontynuacją średniowiecznego myślenia, zgodnie z którym pychę należy gardzić. Natomiast skromność, czyli pokora, to wielka cnota, pożądana w chrześcijańskim świecie, w obcowaniu z Bogiem⁸³. Była szczególnie czczona przez Jana Długosza⁸⁴. W analizowanym traktacie do zestawu cnót dołączają inne: wytrzymałość, cierpliwość, wielkoduszność, wierność, powaga umysłu, stateczność, spokój wewnętrzny oraz mądrość, w tym pozostałe kardynalne: męstwo, roztropność, umiarkowanie⁸⁵. Takie połączenie wymogów stawianych chrześcijańskiej duszy i rycerskiej postawie nie raz spotykamy w średniowiecznych tekstach.

obiegami informacji i konfliktami zbrojnymi w dawnych wiekach, red. J. Grabowski, Szkoła Wyższa Przymierza Rodzin, Warszawa 2012, s. 183–194.

⁷⁶ A. Fijałkowski, *Idee...*, s. 175.

⁷⁷ E. Zapolska, *Cnoty...*, s. 10–11.

⁷⁸ Tamże, s. 15.

⁷⁹ Brunetto Latini, *Skarbiec...*, s. 216.

⁸⁰ *Skrót zarysu teologii (Sumy teologicznej) św. Tomasza z Akwinu OP*, skrótu dokonał i w objaśnienia zaopatrzył O. Feliks Wojciech Bednarski OP, Wydawnictwo Antyk–Marcin Dybowski, Kraków 1997, s. 163.

⁸¹ Vincentii Belvacensis, *De morali...*, cap. 10 (20–21), s. 55; zob. A. Fijałkowski, *Idee...*, s. 176; por. Annales, lib. 10–11 (1406–1412), s. 82: „Sed forsitan clementissimus Deus nostre humilitatis et pacifici pectoris hostilis quoque superbie inspector causam hanc tractandam solus suscepit iuxta Sui occulti consilii dispositionem eam decisurus”; zob. także tamże, s. 71.

⁸² *Traktat „De institutione”*, s. 58; zob. T. Rombek, *Wychowanie...*, s. 4.

⁸³ S. Urbański, *Pokora*, w: *Leksykon duchowości katolickiej*, red. M. Chmielewski, Wydawnictwo „M”, Lublin–Kraków 2002, s. 647–648.

⁸⁴ Annales, lib. 10–11 (1406–1412), s. 71, 82.

⁸⁵ *Traktat „De institutione”*, s. 13–16; zob. E. Zapolska, *Cnoty...*, s. 11.

Przywołane cechy przypisał np. Gall Anonim Bolesławowi Chrobremu⁸⁶ czy Wincenty Kadłubek Kazimierzowi Sprawiedliwemu⁸⁷.

Na jedną z wymienionych cech pragnę zwrócić uwagę – spokój wewnętrzny – albowiem jest ona jedną z częściej przywoływanych jako typowa dla Jagiellonów⁸⁸. Średniowieczni twórcy raczej nie zalecali jej wprost, ale pisali o wielkiej wadze cech, które na ów spokój wewnętrzny się składają: umiarkowaniu, cierpliwości, łagodności i dobrotliwości, o których również czytamy w *De institutione regii pueri*⁸⁹. Wspominali także o opanowaniu zewnętrznym, które powinno towarzyszyć rycerzowi⁹⁰. Mocno natomiast negowali cechę przeciwną – gwałtowność, co sumarycznie daje taki sam punkt widzenia. Wspomniany Brunetto Latini w jednym z rozdziałów swej encyklopedii pisał, że władca „nie powinien być zbyt porywczy ani trwać długo w swym gniewie i rozdrażnieniu; gniew mieszkający w sercu władcy jest podobny do pioruna i nie pozwala poznać prawdy ani słusznie osądzać”⁹¹. Porywczosć zatem jest według encyklopedysty złym doradcą, albowiem owładnięty nią człowiek nie postępuje rozumnie, nie dąży do prawdy i nie potrafi dobrze osądzać. Osądzanie natomiast, czyli wymierzanie sprawiedliwości, było jedną z podstawowych ról średniowiecznego władcy⁹². Gwałtownikiem, według Galla Anonima, miał być Bolesław Krzywousty, kiedy w porywie złości niegodnie potraktował swego brata Zbigniewa, za co musiał publicznie odpokutować⁹³. Taką cechę miał posiadać Bolesław Śmiały, gdy targnął się na biskupa Stanisława, o czym przekonywał Wincenty Kadłubek⁹⁴. O niedobrej, szaleńczej władzy pisał Wincenty z Beauvais⁹⁵, a Stanisław ze Skarbimierza przekonywał, że wypowiedzi kaznodziei winny być wolne od gniewu („Non congruit tamen, quod ex ore Evangelistae Dei profluant iracunda verba [...]”)⁹⁶. Warto wspomnieć, że Tomasz z Akwinu wyróżniał gniew słuszny i niesłuszny⁹⁷. Także w traktacie *De institutione regii pueri* nie brak myśli dotyczących tej negatywnej cechy,

⁸⁶ *Galli Anonymi...*, lib. 1, cap. 9, s. 26–27.

⁸⁷ *Magistri Vincentii...*, lib. 4, cap. 5.

⁸⁸ A. Zagrodzka, *Opinie...*, s. 32.

⁸⁹ *Traktat „De institutione”*, s. 13–16.

⁹⁰ *Wychowanie rycerskie*, w: *Historia wychowania...*, s. 110.

⁹¹ Brunetto Latini, *Skarbiec...*, s. 456; o gniewie zob. tamże, s. 230.

⁹² J.P. Roux, *Król...*, s. 225 i nast.

⁹³ *Galli Anonymi...*, lib. 3, cap. 25, s. 154–160.

⁹⁴ *Magistri Vincentii...*, lib. 2, cap. 20.

⁹⁵ Szerzej: A. Fijałkowski, *Idee...*, s. 177.

⁹⁶ Szerzej: B. Chmielowska, *Ars praedicandi Stanisława ze Skarbimierza*, w: *Retoryka w XV stuleciu. Studia nad tradycjami, teorią i praktyką retoryki piętnastowiecznej*, red. M. Frankowska-Terlecka, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988, s. 129, przyp. 33.

⁹⁷ Szerzej: M. Żardecka-Nowak, *Gniew*, w: *Siedem grzechów głównych. Eseje z filozofii kultury*, red. M. Żardecka-Nowak, W.M. Nowak, wstęp W.M. Nowak, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014, s. 61–62, 68–69, 75.

mogącej dawać poważne skutki w przypadku władcy, albowiem, jak czytamy: „Iracundiae impetum, que maiestatis decus plurimum labefacit [...]”⁹⁸. Gniew rządzącego to przejaw braku rozumnego działania, wręcz rodzaj obłąkania – przekonuje autor przekazu⁹⁹.

Warta podkreślenia jest kolejna wymieniona w traktacie cecha władcy – umiarkowanie w jedzeniu i picciu. Jest to niewątpliwie nawiązanie do umiarkowania (*temperantia*) jako cnoty kardynalnej¹⁰⁰, którą każdy katolik winien kierować się w życiu w walce z namiętnościami¹⁰¹. Według Alicji Zagrodzkiej umiarkowanie jest jedną z ośmiu cech, które najczęściej pojawiają się w traktacie *De institutione regii pueri* w opiniach o Jagiellonach¹⁰². Ciekawi na wstępie włożone w usta Elżbiety stwierdzenie, że znaczenie umiarkowania w jedzeniu i picciu jest tak oczywiste, że nie trzeba dłużej o tym rozprawiać. Oznaczałoby to, że świadomość jednego z grzechów głównych (nieumiarkowania w jedzeniu i picciu)¹⁰³ powinna być, zdaniem twórcy, powszechna. Tymczasem następuje dość obszerny wywód o korzyściach płynących z zachowywania wstrzeźliwości w tej sferze życia, jakby autor nie do końca był jednak przekonany, że wszyscy rządzący taką postawę wykazują. Dotychczasowe dzieje pokazały zresztą, że tak istotnie było. Czytamy w traktacie, że monarcha nadużywający jedzenia i picia traci na bystrości umysłu i mogą nim powodować niegodne pożądaniami. Natomiast spożywanie skromnych i pospolitych posiłków może być dobrym ćwiczeniem dla władcy – wodza, przyzwyczajającym go do niedostatku podczas wojny¹⁰⁴. Osobny rozdział przekazu zawiera szereg racji na rzecz umiarkowania w jedzeniu i picciu¹⁰⁵. Rady natury moralnej, religijnej łączą się więc z dietetycznymi, których w średniowiecznych tekstach znajdziemy dużo. Dawał je już Einhard w *Żywocie Karola Wielkiego*, wskazując na skutki objadania się i konieczność spożywania potraw gotowanych, a nie tylko pieczonych¹⁰⁶, podobnie jak Wincenty z Beauvais¹⁰⁷, co niewątpliwie jest dość nowoczesną myślą. Jan z Czarnkowa z kolei pisał o obżarstwie i otyłości Kazimierza Wielkiego, co potwierdził Jan Długosz. Kanonik krakowski uważał,

⁹⁸ *Traktat „De institutione”*, s. 63.

⁹⁹ Tamże; zob. T. Rombek, *Wychowanie...*, s. 4, 7.

¹⁰⁰ E. Zapolska, *Cnoty...*, s. 11; S. Gałkowski, *Obżarstwo i opilstwo czy nieumiarkowanie w jedzeniu i picciu?*, w: *Siedem grzechów...*, s. 111.

¹⁰¹ E. Zapolska, *Cnoty...*, s. 13.

¹⁰² A. Zagrodzka, *Opinie...*, s. 32.

¹⁰³ K. Klauza, *Grzechy główne*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, red. J. Walkusz i in., Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1993, kol. 307–308.

¹⁰⁴ *Traktat „De institutione”*, s. 14–15.

¹⁰⁵ Tamże, s. 29–33; zob. T. Rombek, *Wychowanie...*, s. 4.

¹⁰⁶ Einhard, *Życie Karola Wielkiego*, tłum. J. Parandowski, Wrocław 1950, s. 47; *Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum*, wyd. A. Bielowski, Lwów 1872 (MPH, t. 2), s. 632.

¹⁰⁷ A. Fijałkowski, *Idee...*, s. 144.

że król jadł nazbyt dużo i w nadmiarze spożywał owoce, co nie było korzystne dla jego zdrowia¹⁰⁸.

W tekstach kultury powstałych na przestrzeni dziejów, także w średniowieczu, wyraźnie widoczna jest kategoria swojskość – obcość. Tej tematyce poświęcono do tej pory wiele publikacji naukowych¹⁰⁹. W mentalności ludzi interesującej mnie epoki wspomniana kategoria nabierała znaczenia zwłaszcza w chwilach grozy powodowanej obcą interwencją. „Gdy w odczuciach ludzkich – przekonuje Ewa Nowicka – wraz ze stwierdzeniem faktu odmienności pojawia się poczucie niezrozumiałości, dziwaczności, śmieszności, a także zdziwienie, niepokój, strach lub uczucie zagrożenia, czy też odczucie niezręczności, tam inność nabiera znamion obcości”¹¹⁰. Kategoria swój – obcy towarzyszyła i towarzyszy wszystkim pokoleniom przez stulecia, ale z różną mocą wybrzmiewa w spuściźnie piśmiennej epok. W średniowieczu była wzmacniana przez wiarę – podstawowe kryterium oceny i wartościowania ludzi¹¹¹. Swoim był ten, kto był bliski i wyznawał tę samą religię, obcym zaś ten, kto przybywał z daleka, był niepewny i niebezpieczny, ponieważ nie prowadził osiadłego trybu życia, i na pewno ten, kto wyznawał inną wiarę. Ta charakteryzująca średniowieczne myślenie cecha znalazła odzwierciedlenie w *Traktacie o wychowaniu królewicza*. Osoba mówiąca w utworze radzi bowiem, ażeby zdolności chłopca (królewicza) nie zniszczyło obce i z zewnątrz pochodzące zepsucie: „Est enim res omnium potissima, ne pueri hereditariam, ut sic loquar, indolem pravitas extraria aduentitiaque labefactet”¹¹². Wskazówka ta zawarta jest w passusie dotyczącym negowania karmienia królewskiego dziecka przez mamkę¹¹³, a więc pojęcie obcości ma tu węższy, można nawet rzec, rodzimy charakter (obcym jest tu bowiem ktoś z bliższego otoczenia). Rodzimy, ale na pewno nie rodzinny, ponieważ dziecko karmione przez mamkę może właśnie od tej rodziny, czyli dobrych królewskich przodków, odrodzić się¹¹⁴. Już Wincenty z Beauvais twierdził, że mleko matki jest dla dziecka najlepsze¹¹⁵, przed

¹⁰⁸ Annales, lib. 9, s. 345.

¹⁰⁹ Zob. m.in.: *Swojskość i cudzoziemszczyzna w dziejach kultury polskiej*, red. Z. Stefanowska, Warszawa 1973; *Inny, obcy, potwór. Kulturowo-społeczne aspekty odmienności przez wieki*, red. J. Żychlińska, A. Głowacka-Penczyńska, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2016.

¹¹⁰ E. Nowicka, *Wprowadzenie. Inny jako obcy*, w: *Religia a obcość*, red. E. Nowicka, Nomos, Kraków 1991, s. 9–11.

¹¹¹ B. Geremek, *Świat „opery żebraczej”. Obraz włóczęgów i nędzarzy w literaturach europejskich XV–XVII wieku*, Warszawa 1989, s. 38.

¹¹² *Traktat „De institutione”*, s. 11; zob. T. Sioda, M. Krawczyński, *Mamka...*, s. 213; E. Bartkowiak, *Obraz matki i macierzyństwa w przekazach źródłowych z historii wychowania*, „Wychowanie w Rodzinie” 2015, 12, 2, s. 281.

¹¹³ Zob. P. Oliński, *Zeugnis...*, s. 165.

¹¹⁴ *Traktat „De institutione”*, s. 10.

¹¹⁵ A. Fijałkowski, *Idee...*, s. 142.

nim zaś to samo głosił Plutarch¹¹⁶, co oznacza, że myśl ta wybrzmiewała przez kolejne epoki przed 1502 rokiem – czasem powstania przekazu. Nie jest więc typowa dla odrodzenia. Przy okazji podejmowania spraw codziennych twórca wygłosił zatem refleksję uniwersalną. Zgodnie z jego przekonaniem wszystko, co złe, bezsprzecznie pochodzi z zewnątrz. Swojskość, tu także rozumiana w kategorii rodziny, jest natomiast dobra i wartościowa. To ją należy w każdym aspekcie pielęgnować.

W *De institutione regii pueri* wybrzmiewają jeszcze inne aspekty średniowiecznego myślenia, np. podejście do łowów. W mentalności elit tej epoki miały one swoje miejsce jako m.in.: czynność przynosząca korzyści materialne, wynikająca z potrzeby zwalczania dzikich zwierząt, często praktykowana rozrywka, źródło myśli dydaktycznej i literackiej inspiracji, czas podstępnych zamachów oraz ćwiczenie rycerskie w czasie pokoju¹¹⁷. Ostatnia funkcja mocno wybrzmiewa także w analizowanym traktacie. Jego autor napisał bowiem, że łowy to ćwiczenie rycerskie ważne w sztuce wojennej („[...] quae sane exercitatio magnam cum re bellica cognationem habet”), które ma wzmocnić ciało i siły królewicza¹¹⁸. To również średniowieczne przeświadczenie, choć oczywiście nie wszystkich umysłów epoki. Przykładowo, Jan Długosz oburzał się na praktykowanie łowów w święta kościelne i wielokrotnie podkreślał w *Rocznikach*, że polowanie jest zbyt częstą rozrywką, odciągającą władców od pełnienia swych obowiązków¹¹⁹. Zupełnie innego zdania był natomiast Tomasz z Wrocławia (1297–1378), który pisał o ćwiczeniach ruchowych, w tym o związanej z łowami jeździe konnej, dostrzegając płynące z niej korzyści¹²⁰.

Czas powstania traktatu *De institutione regii pueri* – przełom epok – determinuje synkretyzm myślowy w utworze. Jest on szczególnie widoczny w momentach odwoływania się do sił najwyższych. Naprzemiennie bowiem czytamy w dziele o wsparciu dla królewskich działań chrześcijańskiego Boga¹²¹ i bogów, czyli starożytnych bóstw. Jeden z rozdziałów traktatu poświęcony

¹¹⁶ P. Oliński, *Das Traktat...*, s. 15.

¹¹⁷ A. Samsonowicz, *Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991, s. 7; Taż, *Łowy – praca, zabawa, obyczaj*, w: *Człowiek i przyroda w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym*, red. W. Iwańczak, K. Bracha, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2000, s. 141–152.

¹¹⁸ *Traktat „De institutione”*, s. 27; U. Borkowska OSU, *Edukacja...*, s. 117.

¹¹⁹ *Annales*, lib. 11–12 (1431–1444), s. 123–128; szerzej: M. Koczerska, *Mentalność Jana Długosza w świetle jego twórczości*, *St. Żr.* 1971, 15, s. 120, 123, 125, 138; Taż, *Łaska królewska, czyli kontakty władcy z poddanymi w Polsce późnośredniowiecznej*, w: *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, red. R. Michałowski i in., Wydawnictwo DiG, Warszawa 1997, s. 437; A. Samsonowicz, *Łowy...*, s. 148.

¹²⁰ Zob. B. Kowalska, *Ćwiczenia ruchowe jako składnik diety według Tomasza z Wrocławia (1297–1378)*, „Sport i Turystyka. Środkowoeuropejskie Czasopismo Naukowe” 2019, 2, 2, s. 43–55.

¹²¹ *Traktat „De institutione”*, s. 11, 17, 20, 39, 41, 48, 68.

jest wychowaniu religijnemu i to on łączy myśl starożytną Wergiliusza, który, jak czytamy, wiary chrześcijańskiej nie znał, oraz chrześcijańskie, późnośredniowieczne myślenie, w którym religia i religijność były bardzo ważnymi kategoriami, zwłaszcza w sylwetkach władców. To w tym miejscu wskazuje się na konieczność zbudowania w królewskim dziecku miłości do Boga i Maryi. I w tym także miejscu wybrzmiewa przywoływana już myśl o dziedziczeniu cech i obyczajów. Wspomniany bowiem został Kazimierz Jagiellończyk, ojciec adresata dzieła, żyjący w gorliwej wierze, oraz jego brat – Kazimierz, którego potomność zaliczyła między bogów („inter diuos”) ¹²². Ten ostatni wykazał się pobożnym życiem, za co został kanonizowany w 1602 roku ¹²³. Wpisanie Kazimierza w poczet bogów zupełnie jednak nie przystaje do chrześcijańskich wyobrażeń. Na bogów nieśmiertelnych – „Dii boni!”, „Dii immortales!” – powołuje się osoba mówiąca w utworze w chwilach zaklinalnia przed zgubnym zachowaniem, np. nieprzystępnością władcy ¹²⁴, zaślepiającą namiętnością ¹²⁵ czy brakiem powagi ¹²⁶. Synkretyzm myślowy szczególnie wybrzmiewa w rozdziale zatytułowanym *Mediocritas, patientia, prudentia*. Czytamy tu o pomyślnym obrocie losu („fortuna”) oraz o Bogu chrześcijańskim („deo maximo gratias ageret”). Król Kazimierz Jagiellończyk, kiedy los sprzyjał jego życzeniom, tak dalece i tak bardzo się radował, że ciągle składał dzięki Bogu najwyższemu ¹²⁷.

W kontekście wsparcia chrześcijańskiego Boga pojawił się także w przekazie topos szczególnie znany średniowiecznej literaturze – pogodnego oblicza, którego prawzorem są oblicza Jezusa Chrystusa i Boga ¹²⁸. Według katolików chwała Boga odbija się w obliczu Jezusa, a jaśniejące, promienne, pogodne oblicze Boga przynosi łaskę, zbawienie i wskazuje na Jego wszechobecność oraz nieustającą pomoc ¹²⁹. W analizowanym traktacie pogodne oblicze (nie pochmurne) miała mieć m.in. królowa Elżbieta („Nulla tuos umquam turbarunt nubila uultus”) ¹³⁰. Waga tej cechy została również podkreślona przywołaniem słów Tytusa Wespazjana: „Neminem a regis uultu oportere tristem amoliri” ¹³¹.

¹²² Tamże, s. 12.

¹²³ Z. Wdowiszewski, *Genealogia Jagiellonów i Domu Wazów w Polsce*, Wydawnictwo Avalon, Kraków 2005, s. 102.

¹²⁴ *Traktat „De institutione”*, s. 39.

¹²⁵ Tamże, s. 47.

¹²⁶ Tamże, s. 61.

¹²⁷ Tamże, s. 48: „Casimyrus pater fortuna desyderiis suis aspirante hactenus tantum gaudebat, ut deo maximo gratias ageret immortales”.

¹²⁸ M. Jantos, *Historia twarzy (od starożytności po czasy transplantacji)*, „Kwartalnik Filozoficzny” 2016, 44, 4, s. 179.

¹²⁹ Szerzej: K. Mielcarek, *Oblicze Jezusa Chrystusa*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 14, red. E. Gigilewicz, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2010, kol. 190.

¹³⁰ *Traktat „De institutione”*, s. 5.

¹³¹ Tamże, s. 39.

Pogodne oblicze władcy, według autora tekstu, może pomóc w zjednaniu sobie poddanych¹³². Średniowieczni twórcy przypisywali tę cechę pozytywnym dziejowym bohaterom. Gall Anonim w I księdze *Kroniki polskiej* wspominał o pogodnym obliczu Bolesława Chrobrego („et affabili vultu”), który z takim duchowym nastawieniem przeprowadzał sąd¹³³, a Wincenty Kadłubek najpogodniejsze oblicze przypisał Bolesławowi Krzywoustemu („Tum Boleslaus uultu serenissimo [...]”)¹³⁴. To on także w II księdze kroniki przekazał ważną myśl: „Qualis uultus erit, talia corda gerit”¹³⁵, przekonując, że stan duszy wypisany jest na twarzy człowieka, zgodnie z biblijnym przesłaniem Księgi Rodzaju: „Przecież gdybyś postępował dobrze, miałbyś twarz pogodną. Każde oblicze człowieka oddaje jego życie” (Rdz 4, 6–7)¹³⁶.

W podsumowaniu pragnę zwrócić uwagę na kilka kwestii, ważnych z punktu widzenia niniejszych rozważań. Moim zamierzeniem było wskazanie, że mimo jednoznacznego postrzegania *Traktatu o wychowaniu królewicza* jako dzieła renesansowego (w szczególności pierwszego renesansowego traktatu pedagogicznego) dostrzega się w nim także myślenie średniowieczne. Znajdziemy w nim również rysy mentalności ludzi przełomu epok, co zupełnie zrozumiałe z racji towarzyszącej myśleniu historycznemu świadomości ciągłości historycznej¹³⁷. Warto zatem przypominać, że epoki przenikają się w sposób płynny. Wszak, jak stwierdza Agnieszka Szarkowska, człowiek skupia w sobie przeszłość, przyczynia się do formułowania terażniejszości, a przez to tworzy przyszłość¹³⁸. Towarzysząca powstaniu traktatu różnorodność osób i tym samym sposobów myślenia¹³⁹ spowodowała, że musi być on wielowymiarowy i zawierać w sobie wiele sensów¹⁴⁰.

Wiedzą ogólną jest, że twórcy kolejnych epok najczęściej odzęgnywali się w swych myślach zapowiadających nowe czasy od tego, co było. Humanizm w sposób szczególny akcentował nowe spojrzenie na człowieka. I choć jest ono niewątpliwie widoczne w dziele, zwłaszcza poprzez liczne nawiązania do

¹³² Tamże, s. 52: „Vultus quoque hylaritas ac modesta // crebraque allocutio et laeta, ut dici solet, frons uix dici potest, quam opem fert”.

¹³³ *Galli Anonymi...*, lib. 1, cap. 9, s. 27.

¹³⁴ *Magistri Vincentii...*, lib. 3, cap. 14, s. 100.

¹³⁵ Tamże, lib. 2, cap. 22, s. 65.

¹³⁶ Cyt. za wydaniem: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, oprac. zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich, Poznań–Warszawa 1980.

¹³⁷ Zob. M.N. Jakubowski, *Ciągłość historii i historia ciągłości. Polska filozofia dziejów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2004.

¹³⁸ A. Szarkowska, *Świadomość i pamięć historyczna*, w: *Terror i konspiracja. Młodzież wobec indoktrynacji komunistycznej 1945–1956*, red. E.J. Kryńska, Trans Humana Wydawnictwo Uniwersyteckie, Białystok 2004, s. 21.

¹³⁹ P. Oliński, *Das Traktat...*, s. 18: „Es ist ein vortreffliches Zeugnis für den Fluss von Ideen und Menschen an der Wende vom 15. zum 16. Jahrhundert”.

¹⁴⁰ Dante Alighieri, *Biesiada...*, s. 10, 43–45.

starożytności, głównie w odniesieniu do myśli pedagogicznych (np. zwrócenie szczególnej uwagi na wychowanie dziecka, zależność jego rozwoju od sposobu żywienia itp.)¹⁴¹, także w sferze praktyki pisarskiej¹⁴², to jednak echa epoki schodzącej wybrzmiewają równie mocno¹⁴³, co świadczy o ciągłości myślenia. Chrześcijański punkt widzenia stał się tu spoiwem wielu spojrzeń¹⁴⁴, determinującym niekiedy wywód. Stąd tak dużo w przekazie zaleceń dotyczących chrześcijańskich cnót pożądanых w życiu przyszłego władcy. Wzór władcy zawierał je bowiem w sobie¹⁴⁵. W katalogu cnót bezsprzecznie króluje sprawiedliwość. Nie bez podstaw zatem Alicja Zagrodzka w podsumowaniu swojego artykułu stwierdza: „[...] najważniejsze pouczenia traktatu *De institutione* są tożsame z zasadami, według których wychowywani byli synowie Kazimierza Jagiellończyka”¹⁴⁶. Zasady te, mimo że wieloaspektowe i wielowymiarowe, płynęły w głównej mierze od Jana Długosza, a więc były średniowieczne¹⁴⁷. Oczywiście chodzi tu o sferę moralną – wychowanie królewiczów realizowane było w trzech obszarach (moralne, umysłowe, fizyczne)¹⁴⁸. Dyskusja wokół mentalności wybitnego dziejopisarza sprowadza się bowiem do konkluzji, że jest ona w głównej mierze średniowieczna¹⁴⁹. W analizowanym dziele zauważalne są cechy właściwe tej epoce: pogląd na temat młodości i starości oraz obcości i swojskości, wiara w dziedziczenie cech, chrześcijańska symbolika, topos pogodnego oblicza, podejście do łowów, zalecenie umiarkowania w jedzeniu i picu czy zależność wychowania od postaw wychowawców. Powyższemu wskazaniu towarzyszy oczywiście przeświadczenie, że niektóre przekonania były obecne także w kolejnych epokach, lecz wybrzmiewały w nich z różną mocą.

Podczas analizy traktatu najciekawsze okazało się swobodne łączenie w tekście dawnych i nowych sądów, co zostało wykazane na przykładzie passusów odnoszących się do chrześcijańskiego Boga i bogów pogańskich. Ten swoisty eklektyzm wskazuje na różnorodność myśli ludzi przełomu epok i potwierdza, że daty graniczne w dziejach są mocno umowną kwestią, a odradzanie

¹⁴¹ *Elżbiety, królowej polskiej...*, s. 19, 30, 40, 46, 47, 51, 62; zob. T. Sioda, M. Krawczyński, *Mamka...*, s. 213.

¹⁴² Zob. P. Oliński, *Zeugnis...*, s. 166.

¹⁴³ Zob. *Traktat „De institutione”*, s. IX: „W czasach odrodzenia traktaty wychowawcze tworzone według wzorców klasycznych i średniowiecznych [...]”.

¹⁴⁴ Por. P. Oliński, *Zeugnis...*, s. 156.

¹⁴⁵ Szerzej: E. Zapolska, *Cnoty...*, s. 21–22.

¹⁴⁶ A. Zagrodzka, *Opinie...* s. 46; tak samo U. Borkowska OSU, *Pobożność...*, s. 24.

¹⁴⁷ U. Borkowska OSU, *Pobożność...*, s. 24, 31; Taż, *Edukacja...*, s. 110: „Celem edukacji Jagiellonów było wychowanie i wykształcenie dobrego chrześcijańskiego władcy [...]”, i dalej o wychowaniu religijnym królewiczów na podstawie *De institutione...*; J. Krukowski, *Jan Długosz...*, s. 28, 32.

¹⁴⁸ J. Krukowski, *Jan Długosz...*, s. 33.

¹⁴⁹ M. Koczerska, *Mentalność...*, s. 109–140.

przekonań jest bezdyskusyjne, o czym innymi nieco słowy przekonywał Ferdynand Braudel w książce *Historia i trwanie*¹⁵⁰.

Bibliografia

Źródła drukowane

- Brunetto Latini, *Skarbiec wiedzy*, tłum. i oprac. M. Frankowska-Terlecka, T. Giermak-Zielińska, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1992.
- Dante Alighieri, *Biesiada*, tłum. i oprac. M. Bartkowiak-Lerch, Wydawnictwo Antyk, Kęty 2004.
- Einhard, *Życie Karola Wielkiego*, tłum. J. Parandowski, Wrocław 1950.
- Elżbiety, królowej polskiej, małżonki króla Kazimierza Jagiellończyka, traktat pedagogiczny o wychowaniu królewicza*, tłum. i objaśnienia A. Danysz, Lwów 1902.
- Galli Anonymi Cronicae et gesta ducum sive principum Polonorum*, wyd. K. Maleczyński, Cracoviae 1952 (Monumenta Poloniae Historica. Nova series, t. 2).
- Historia wychowania. Wybór źródeł, cz. 2: Średniowiecze*, wybór i oprac. S. Możdżeń, Wydawnictwo Pedagogiczne ZNP, Kielce 1997.
- Ioannis Długossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae*, lib. 1–2, ed. J. Dąbrowski, Varsaviae 1964; lib. 9, ed. Z. Kozłowska-Budkowa et al., Varsaviae 1978; lib. 10–11 (1406–1412), ed. S. Gawęda et al., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Varsaviae 1997; lib. 11–12 (1431–1444), ed. K. Baczkowski et al., Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Varsaviae 2001.
- Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum*, wyd. A. Bielowski, Lwów 1872 (Monumenta Poloniae Historica, t. 2).
- Magistri Vincentii dicti Kadlubek Chronica Polonorum*, wyd. M. Plezia, Wydawnictwo i Drukarnia „Secesja”, Cracoviae 1994 (Monumenta Poloniae Historica. Nova series, t. 11).
- O wychowaniu królewicza*, tłum. E. Jędrkiewicz, w: *Wybór pism pedagogicznych Polski doby odrodzenia*, oprac. J. Skoczek, Wrocław 1956, s. 3–72.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, oprac. zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tyńieckich, Poznań–Warszawa 1980.
- Skrót zarysu teologii (Sumy teologicznej) św. Tomasza z Akwinu OP*, skrótu dokonał i w objaśnienia zaopatrzył O. Feliks Wojciech Bednarski OP, Wydawnictwo Antyk–Marcin Dybowski, Kraków 1997.
- Stanisław ze Skarbimierza, *Mowy wybrane o mądrości*, oprac. M. Korolko, tłum. B. Chmielewska, Wydawnictwo Arkana, Kraków 2000.
- Św. Augustyn, *Wyznania*, tłum., posłowie i kalendarium Z. Kubiak, Warszawa 1987.

¹⁵⁰ F. Braudel, *Historia i trwanie*, tłum. B. Geremek, Czytelnik, Warszawa 1999, s. 156.

- Traktat „*De institutione regii pueri*”, wyd. Ch. Gastgeber, P. Oliński, Wydawnictwo TNT, Toruń 2016.
- Vincent of Beauvais, *De eruditione filiorum nobilium*, ed. A. Steiner, The Medieval Academy of America, Menasha, WI 1938, https://www.google.com/url?sa=t&source=web&rct=j&opi=89978449&url=https://cdn.ymaws.com/sites/www.medievalacademy.org/resource/resmgr/maa_books_online/steiner_0032_bkmrkdpdf.pdf&ved=2ahUKewjSucS95Y-FAXWeVPEDHT3cD5YQFnoECBAQAQ&usg=AOvVaw2EToaKilJGH3juGHsT9B-- [dostęp: 25.03.2024].
- Vincentii Belvacensis, *De morali principis institutione*, ed. R.J. Schneider, Typographi Brepols Editores Pontificii, Turnholti 1995 (Corpus christianorum, Continuatio Mediaevalis, 137). Zeissberg H., *Kleinere Geschichtsquellen Polens im Mittelalter*, Wien 1877.

Opracowania

- Banaszkiewicz J., *Mistrz Wincenty i naśladowcy – wizje najstarszych dziejów Polski XIII–XV wieku*, w: *Przeszłość w kulturze średniowiecznej Polski*, t. 1, red. J. Banaszkiewicz, A. Dąbrówka, P. Węcowski, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2018, s. 269–306.
- Bartkowiak E., *Obraz matki i macierzyństwa w przekazach źródłowych z historii wychowania*, „*Wychowanie w Rodzinie*” 2015, 12, 2, s. 271–294.
- Benevolentia*, w: *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, red. M. Plezia, t. 1, z. 1, Wrocław–Kraków–Warszawa 1953–1958, kol. 1086.
- Biniaś-Szkopek M., *Komu nie wypada się zestarzeć – problem starości w kronice Anonima tzw. Galla*, w: *Starość – wiek spełnienia. Funeralia Lednickie. Spotkanie 8*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, SNAP, Poznań 2006, s. 229–232.
- Borkowska U. OSU, *Dynastia Jagiellonów w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2011.
- Borkowska U. OSU, *Edukacja Jagiellonów*, „*Roczniki Historyczne*” 2005, 71, s. 99–119.
- Borkowska U. OSU, *Pobożność rodziny Kazimierza Jagiellończyka*, „*Analecta Cracoviensia*” 1984, 16, s. 23–41.
- Braudel F., *Historia i trwanie*, tłum. B. Geremek, Czytelnik, Warszawa 1999.
- Brzeziński W., *Edukacja i wychowanie wieków średnich w polskich badaniach historyczno-oświatowych od schyłku XIX w. do roku 1939. Przegląd bibliograficzny*, „*Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy. Studia Pedagogiczne*” 1998, 34, s. 93–104.
- Burszta W.J., *Spoleczność daru i dar w społeczeństwie*, w: *Do, ut des – dar, pochówek, tradycja. Funeralia Lednickie. Spotkanie 7*, red. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Wydawnictwo SNAP, Poznań 2005, s. 17–24.
- Chmielowska B., *Ars praedicandi Stanisława ze Skarbimierza*, w: *Retoryka w XV stuleciu. Studia nad tradycjami, teorią i praktyką retoryki piętnastowiecznej*, red. M. Frankowska-Terlecka, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1988, s. 121–135.
- Fijałkowski A., *Idee edukacyjne Wincentego z Beauvais (ok. 1194–1264): puer eruditus*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2001.
- Forstner D., *Świat symboliki chrześcijańskiej*, tłum. W. Zakrzewska, P. Pachciarek, R. Turzyński, Wydawnictwo PAX, Warszawa 1990.

- Gałkowski S., *Obżarstwo i opilstwo czy nieumiarkowanie w jedzeniu i picciu?*, w: *Siedem grzechów głównych. Eseje z filozofii kultury*, red. M. Żardecka-Nowak, W.M. Nowak, wstęp W.M. Nowak, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014, s. 109–125.
- Geremek B., *Świat „opery żebraczej”. Obraz włóczęgów i nędzarzy w literaturach europejskich XV–XVII wieku*, Warszawa 1989.
- Imy, obcy, potwór. Kulturowo-społeczne aspekty odmienności przez wieki*, red. J. Żychlińska, A. Głowacka-Penczyńska, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz 2016.
- Iustitia*, w: *Słownik łacińsko-polski*, red. M. Plezia, t. 2, Warszawa 1969, s. 290.
- Jakubowski M.N., *Ciągłość historii i historia ciągłości. Polska filozofia dziejów*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 2004.
- Jantos M., *Historia twarzy (od starożytności po czasy transplantacji)*, „Kwartalnik Filozoficzny” 2016, 44, 4, s. 175–197.
- Kąkolewski I., *Testament polityczny jako instrument władzy monarszej w Prusach Książęcych oraz Rzeczypospolitej w XVI w.*, „Przegląd Historyczny” 1999, 90, 4, s. 415–424.
- Klauza K., *Grzechy główne*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 6, red. J. Walkusz i in., Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 1993, kol. 307–308.
- Kobielus S., *Bestiarium chrześcijańskie. Zwierzęta w symbolice i interpretacji. Starożytność i średniowiecze*, Instytut Wydawniczy „Pax”, Warszawa 2002.
- Koczerska M., *Łaska królewska, czyli kontakty władcy z poddanymi w Polsce późnośredniowiecznej*, w: *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, red. R. Michałowski i in., Wydawnictwo DiG, Warszawa 1997, s. 437–451.
- Koczerska M., *Mentalność Jana Długosza w świetle jego twórczości*, „Studia Źródłoznawcze” 1971, 15, s. 109–140.
- Kot S., *Historia wychowania*, t. 1: *Od starożytnej Grecji do połowy wieku XVIII*, Wydawnictwo „Żak”, Warszawa 1996.
- Kowalska B., *Ćwiczenia ruchowe jako składnik diety według Tomasza z Wrocławia (1297–1378)*, „Sport i Turystyka. Środkowoeuropejskie Czasopismo Naukowe” 2019, 2, 2, s. 43–55.
- Kowalska B., *Długoszowe pojmowanie wojny sprawiedliwej*, w: *Kościół i społeczeństwo. Studia nad obiegiem informacji i konfliktami zbrojnymi w dawnych wiekach*, red. J. Grabowski, Szkoła Wyższa Przymierza Rodzin, Warszawa 2012, s. 183–194.
- Kowalska B., *W poszukiwaniu symboliki Długoszowych „Roczników...”*, Wydawnictwo im. Stanisława Podobińskiego Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie, Częstochowa 2017.
- Krajewski M., *Historia wychowania i myśli pedagogicznej*, Wydawnictwo Naukowe „Novum”, Płock 2006.
- Krukowski J., *Jan Długosz jako wychowawca synów Kazimierza Jagiellończyka*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1980, 23, s. 3–35.
- Kuklo C., *Starość i ludzie starzy w badaniach polskiej demografii historycznej*, w: *Dzieciństwo i starość w ujęciu historyków*, red. A. Obara-Pawłowska, M. Kołacz-Chmiel, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2016, s. 13–35.
- Kürbis B., *Asceza chrześcijańska i jej interpretacje hagiograficzne. Polski model ascezy franciszkańskiej w XIII i XIV wieku*, w: *Zakony franciszkańskie w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 1: *Franciszkanie w Polsce średniowiecznej*, cz. 1, Lublin 1983, s. 159–180.
- Kwiatkowska B., Borysławski K., *Starość w średniowieczu i dziś*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2010, 58, 1, s. 5–15.
- Le Goff J., Truong N., *Historia ciała w średniowieczu*, tłum. I. Kania, Aletheia, Warszawa 2006.
- Lurker M., *Słownik obrazów i symboli biblijnych*, tłum. K. Romaniuk, Poznań 1989.

- Marecki J., *Osiół i wół – świadkowie narodzenia Jezusa?*, w: *Symbolika zwierząt. Symbol – znak – przesłanie*, red. J. Marecki, L. Rotter, UNUM, Kraków 2009, s. 57–68.
- Miąso J., *Uniwersytecka tradycja kształcenia nauczycieli*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty” 1985, 28, s. 49–64.
- Mielcarek K., *Oblicze Jezusa Chrystusa*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 14, red. E. Gigilewicz, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2010, kol. 190.
- Myśliwski G., *Starość i długowieczność w Polsce do połowy XVI w. na tle porównawczym*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2001, 49, 3, s. 169–198.
- Nowicka E., *Wprowadzenie. Inny jako obcy*, w: *Religia a obcość*, red. E. Nowicka, Nomos, Kraków 1991, s. 9–11.
- Oliński P., *Autorytet króla w traktacie „De institutione regii pueri”*, „Przegląd Zachodniopomorski” 2016, 60, 1, s. 219–231.
- Oliński P., *Das Traktat De institutione regii pueri – Forschungsstand und weitere Perspektiven*, „Jahrbuch des Wissenschaftlichen Zentrums Polnischer Akademie der Wissenschaften in Wien” 2014, Bd. 5, s. 167–183 (wykorzystano wydanie elektroniczne: https://scholar.google.com/scholar?hl=pl&as_sdt=0%2C5&q=De+institutione+Regii+pueri&oq [dostęp: 13.10.2023]).
- Oliński P., *Zeugnis der persönlichen Anschauung oder humanistischen Vorbild der Erziehung? Anmerkungen zum Traktat „De institutione regii pueri“ aus der Wende des 15. zum 16. Jahrhundert*, in: *Neuere Editionen der sogenannten „Ego-Dokumente“ und andere Projekte in den Editionswissenschaften*, hrsg. v. H. Flachenecker, J. Tandecki unter Mitarbeit von K. Kopiński, Wydawnictwo Naukowe Uniwersyteu Mikołaja Kopernika, Toruń 2015, s. 155–166.
- Ożóg K., *Jagiellonowie a uczeni*, w: *Europa Jagellonica 1386–1572. Sztuka, kultura, polityka w Europie Środkowej za panowania Jagiellonów*, t. 5, red. P. Mrozowski, P. Tyszka, P. Węcowski, Zamek Królewski w Warszawie-Muzeum, Warszawa 2015, s. 115–129.
- Ożóg K., *Wpływ św. Jadwigi Królowej na chrześcijaństwo w Polsce*, „Zeszyty Radomszczańskie” 2009, 3, s. 7–21.
- Pastoureaux M., *Średniowieczna gra symboli*, tłum. H. Igalson-Tygielska, Oficyna Naukowa, Warszawa 2006.
- Pierzgalska M., *Toposy „młodość” – „starość” w literaturze panegirycznej doby staropolskiej*, „Acta Universitatis Lodzianis – Folia Litteraria Polonica” 2005, 7, s. 129–150.
- Pietrzak M., *Współczesna kultura mowy a wzorce klasyczne*, „Biblioteka Nostra: Śląski Kwartalnik Naukowy” 2011, 3, 3, s. 125–139.
- Przedziecki A., *O królowej Elżbiecie żonie Kazimierza Jagiellończyka i rękopisie pod jej imieniem: O wychowaniu królewskiego dziecka*, „Biblioteka Warszawska” 1852, 45, 1, s. 524–550.
- Rábai K., *An Educated Jagiellonian Prince*, „Studia Historia Nitriensia” 2017, 21, s. 87–106.
- Rombek T., *Rola polityczna królowej Elżbiety Rakuszanki (1454–1505)*, w: *Kobiety i władza w czasach dawnych*, red. B. Czwojdrak, A.A. Kluczek, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2015, s. 281–288.
- Rombek T., *Wychowanie przyszłego władcy w świetle traktatów „De institutione regii pueri” (1502/1503) i „Institutio principis christiani” (1516)*, „Wieki Stare i Nowe” 2023, 18, s. 1–14.
- Roux J.P., *Król, mity i symbole*, tłum. K. Marczewska, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa 1998.
- Samsonowicz A., *Łowiectwo w Polsce Piastów i Jagiellonów*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991.

- Samsonowicz A., *Lowy – praca, zabawa, obyczaj*, w: *Człowiek i przyroda w średniowieczu i we wczesnym okresie nowożytnym*, red. W. Iwańczak, K. Bracha, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2000, s. 141–152.
- Sioda T., Krawczyński M., *Mamka i jej rola w ewolucji sposobów żywienia niemowląt*, „*Pediatrica Polska*” 2012, 87, 2, s. 212–219.
- Skoczek J., *Wstęp*, w: *Wybór pism pedagogicznych Polski doby odrodzenia*, oprac. J. Skoczek, Wrocław 1956, s. III–CLXII.
- Swojskość i cudzoziemszczyzna w dziejach kultury polskiej*, red. Z. Stefanowska, Warszawa 1973.
- Szarkowska A., *Świadomość i pamięć historyczna*, w: *Terror i konspiracja. Młodzież wobec indoktrynacji komunistycznej 1945–1956*, red. E.J. Kryńska, Trans Humana Wydawnictwo Uniwersyteckie, Białystok 2004, s. 21–24.
- Szujski J., *Odrodzenie i reformacja w Polsce. Pięć prelekcji publicznych, mianych r. 1880 w Krakowie*, Kraków 1881.
- Szymczak J., *Rycerz i jego konie*, Edition La Rama, Wydawnictwo DiG, Bellerive-sur-Allier 2018.
- Teterycz-Puzio A., *Niebezpieczne dzieciństwo i sędziwa starość*, w: *Dzieciństwo i starość w ujęciu historyków*, red. A. Obara-Pawłowska, M. Kołacz-Chmiel, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2016, s. 179–188.
- Urbański S., *Pokora*, w: *Leksykon duchowości katolickiej*, red. M. Chmielewski, Wydawnictwo „M”, Lublin–Kraków 2002, s. 647–648.
- Wardęska Z., *Konrad Bitschin z Łukowa zwany Konradem z Byczyny pedagog chełmiński*, „*Kwartalnik Historii Nauki i Techniki*” 1967, 12, 2, s. 253–267.
- Wdowiszewski Z., *Genealogia Jagiellonów i Domu Wazów w Polsce*, Wydawnictwo Avalon, Kraków 2005.
- Zagrodzka A., *Opinie o Jagiellonach w traktacie „De institutione Regii pueri”*, „*Kwartalnik Historyczny*” 2005, 112, s. 29–47.
- Zapolska E., *Cnoty teologalne i kardynalne*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych „Universitas”, Kraków 2000.
- Żardecka-Nowak M., *Gniew*, w: *Siedem grzechów głównych. Eseje z filozofii kultury*, red. M. Żardecka-Nowak, W.M. Nowak, wstęp W.M. Nowak, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2014, s. 59–82.

Barbara Kowalska

Medieval Accents in *De institutione regii pueri* Treatise

Summary

De institutione regii pueri is a pedagogical treatise from 1502/1503, which contains a wealth of ideas. Since medieval accents are not observed therein for the most part, the topic of the article is to indicate them. This goal is even more justified because some of them, such as recommendations for ruler's Christian upbringing – in accordance with specific virtues, Augustine's thinking about time, the topos of youth and old age and a cheerful face, the category of one's own and foreign or the emphasis of some of the values cultivated in the Middle Ages, cardinal virtues, are very noticeable in the work. The turn of the eras, in turn, is indicated by

a certainly unidentified author's free combination of old and new beliefs, e.g. the influence of the Christian God and pagan deities as the causative forces in human actions on the fate of rulers. The analysis of the work requires emphasizing an obvious, although sometimes neglected, belief that some views, probably in a changed form, continued from antiquity to the Renaissance, although sometimes they were denied the right to function in the medieval reality.

Keywords: Middle Ages, Jagiellonian dynasty, pedagogical treatise, upbringing, historical continuity

Barbara Kowalska

Średniowieczne akcenty w traktacie *De institutione regii pueri*

Streszczenie

De institutione regii pueri to traktat pedagogiczny z 1502/1503 roku, który zawiera w sobie bogactwo myśli. Ponieważ w przeważającej mierze średniowiecznych akcentów się w nim nie dostrzega, tematem artykułu jest właśnie ich wskazanie. Cel to tym bardziej zasadny, że niektóre z nich, m.in.: zalecenia chrześcijańskiego wychowania władcy – zgodnie z określonymi cnotami, Augustyńskie myślenie o czasie, topos młodości i starości oraz pogodnego oblicza, kategoria swój – obcy czy akcentowanie niektórych, pielęgnowanych w średniowieczu, cnót kardynalnych, są w dziele mocno zauważalne. Na przełom epok z kolei wskazuje swobodne łączenie przez niezidentyfikowanego w sposób pewny autora dawnych i nowych przekonań, np. wpływu na losy władców chrześcijańskiego Boga i bóstw pogańskich jako sił sprawczych w ludzkich działaniach. Analiza dzieła nakazuje podkreślenie oczywistego, choć czasem lekceważonego przekonania, że niektóre poglądy, zapewne w zmienionej formie, trwały niezmiennie od starożytności do odrodzenia, choć niekiedy odmawia im się prawa funkcjonowania w średniowiecznej rzeczywistości.

Słowa kluczowe: średniowiecze, Jagiellonowie, traktat pedagogiczny, wychowanie, ciągłość historyczna

Barbara Kowalska

Mittelalterliche Akzente in der Abhandlung *De institutione regii pueri*

Zusammenfassung

De institutione regii pueri ist ein pädagogisches Traktat aus den Jahren 1502/1503, das eine Fülle von Gedanken enthält. Da darin meist mittelalterliche Akzente übersehen werden, ist es das Ziel dieses Artikels, gerade diese aufzuzeigen. Dieses Ziel ist umso mehr gerechtfertigt, als einige von ihnen, wie u.a. die Empfehlungen zur christlichen Erziehung des Herrschers – gemäß bestimmter Tugenden, das augustinische Zeitdenken, der Topos von Jugend, Alter und heiterem Antlitz, die Kategorie des Eigenen und des Fremden oder die Betonung bestimmter, im Mittelalter gepflegter Kardinaltugenden, im Werk stark ausgeprägt sind. Die Epochenwende

wiederum wird durch die freie Kombination alter und neuer Glaubensvorstellungen durch den nicht sicher identifizierten Autor angedeutet, z.B. der Einfluss des christlichen Gottes und heidnischer Gottheiten als kausale Kräfte in menschlichen Handlungen auf das Schicksal der Herrscher. Die Analyse des Werkes gebietet es, die offensichtliche, wenn auch manchmal geringgeschätzte Überzeugung zu betonen, dass bestimmte Glaubensvorstellungen, wahrscheinlich in abgewandelter Form, von der Antike bis zur Renaissance unverändert fortbestanden, auch wenn ihnen manchmal das Recht abgesprochen wird, in der mittelalterlichen Realität zu funktionieren.

Schlüsselwörter: Mittelalter, Jagiellonen, pädagogisches Traktat, Erziehung, historische Kontinuität